

Primjer vjerskog pragmatizma: prijelaz viških težaka na pravoslavnu vjeru između dva svjetska rata

U radu se govori o slabo poznatom događaju iz razdoblja Kraljevine SHS (Jugoslavije), kad je 1925. veća skupina stanovnika otoka Visa prešla s katoličke na pravoslavnu vjeru. Istražuju se uzroci takvog čina koji su dvojaki: prije svega, ekonomski (neriješeno pitanje agrarne reforme), ali i politički (želja za približavanjem vladajućoj, pretežito srpskoj i pravoslavnoj strukturi u državi u kojoj su Višani vidjeli svojevrsna zaštitnika od talijanskog posezanja). Također se prati kasniji razvoj viškog prijelazničkog pokreta: od razdoblja njegove dominacije u mjestu Visu za vrijeme diktature, preko postupnog osipanja, do potpunog nestanka sa zaoštavanjem političkih i nacionalnih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji krajem 1930-ih godina.

Uvod

Fenomen prijelaza dijela stanovništva gradića Visa na pravoslavnu vjeru u razdoblju između dva svjetska rata ostao je do danas gotovo nepoznat i neobrađen u povijesnoj znanosti. No zato je često navođen u raznim političkim raspravama i publicistici, najčešće kao primjer odnarođivanja dijela hrvatskog naroda. Iako se djelomično može protumačiti i na taj način, nitko nije ulazio u prave motive i čitav splet okolnosti na lokalnoj i državnoj razini koje su i dovele do ove pojave. Kako ova tema nije obrađivana na primjeren znanstveni način, često su pri njenu spominjanju (najčešće samo kao fusnote i kao primjer tadašnje politike beogradske vlasti) ponavljani netočni podaci, posebno o samom broju prijelaznika, ali i razlozima za taj čin. Isto tako i ocjena se ovih događaja često donosila iz kuta gledanja kasnijih razdoblja bez potrebnog smještanja u kontekst vremena, odnosno razdoblja 1920-ih i 1930-ih. Tako se u komunističkom razdoblju naglašavala socijalna i klasna dimenzija ovog događaja: promjena vjere težaka tumačila se kao izraz bunta viških težaka protiv posjednika i Katoličke crkve, bez ulaženja u političku pozadinu u kojoj je tadašnja srpska elita davala podršku i zaleđe ovoj akciji.¹ Nakon 1990, pri spominjanju viških prijelaznika na pravoslavlje naglašava-

¹ Primjer za ovakav pristup je pisanje Grge Novaka u njegovu, inače vrlo vrijednom djelu o povijesti otoka Visa *Vis I* (NOVAK 1961). Autorov je prvi rukopis 1938. godine odbila tiskati tadašnja viška općina pod upravom HSS-a, pa je on izišao tek 1961. godine, prilagođen novim političkim okolnostima, posebno u dijelu otočke povijesti u 20. stoljeću.

vana je upravo politička dimenzija, posebno uloga beogradskih vlasti, ponekad uz ulaženje u posve nepovijesne ocjene poput navodnoga nedomoljblja tadašnjih težaka.

Cilj je ovog rada, prije svega, kronološki rekonstruirati događaje na osnovi relativno pouzdanih izvora: iz pisanja tadašnjeg tiska, često suprotstavljenih pozicija, iz arhivskog gradiva, te iz zapisa i sjećanja sudionika tih događaja koji, iako subjektivni, predstavljaju vrijedan izvor za razumijevanje tih zbivanja.

Iako je riječ o pojavi koja se ograničila na otok Vis, na udaljeni i periferni dio hrvatskoga prostora ali i ograničila unutar otoka jer je samo mali dio otočnoga stanovništva promijenio vjeru, svejedno je riječ o jedinstvenu slučaju unutar tadašnje Hrvatske, čak i Jugoslavije, da je jedna veća zajednica Hrvata promijenila svoju katoličku vjeru. Tu pojavu, da bi je se razumjelo, treba smjestiti u kontekst zbivanja na širem području, iako je imala i neke lokalne razloge. To je doba stalne talijanske prijetnje kada dobar dio stanovništva Dalmacije, posebno otokâ, u Beogradu vidi zaštitnika od talijanskih pretenzija ali i vlast koja može riješiti njihova osnovna životna pitanja (agrarna reforma). Stoga je promjena vjere iz oba razloga osiguravala naklonost beogradskih vlasti koje su u ovoj akciji Višana vrlo brzo prepoznale i vlastite nacionalne (pritom se misli na srpske) interese. Nakon donošenja zakona o agrarnoj reformi 1929. godine, a posebno 1930-ih godina, kada su neriješeno nacionalno pitanje i sve izraženije međunacionalne tenzije u Kraljevini Jugoslaviji potisnuli talijansku opasnost s mjesta najvažnijega političkog problema, nestali su glavni razlozi koji su i doveli do nastanka pravoslavnoga prijelazničkog pokreta među Višanima. Do izbijanja Drugog svjetskog rata on se postupno osuo a potom i potpuno nestao.

Politička situacija na Visu početkom 1920-ih godina

Višani su stvaranje nove države, Kraljevine SHS, dočekali optimistički i s entuzijazmom, posebice stoga što su u stvarnosti njezin dio postali tek u travnju 1921. godine nakon povlačenja okupacijskih talijanskih jedinica s otoka.² Upravo će strah od talijanskih posezanja biti razlogom priklanjanja dijela mještana centralističkoj koncepciji uređenja nove države kao obrani od pretenzija s druge strane Jadrana. I skora pojava pokreta za prijelaz na pravoslavnu vjeru u Visu bit će djelomično tumačena i kao želja za postizanjem većeg jedinstva sa Srbima kao dominantnim, a po mnogima i zaštitničkim, faktorom u Kraljevini.

No osnovni problem koji je u ovom razdoblju zaokupljao većinu običnih mještana, pretežito težaka, nije bio političke, već čisto ekonomske naravi – problem kolonata i agrarne reforme. Iako je bila riječ o problemu koji je mučio cijelu Dal-

² Italija je okupirala Vis u studenome 1918. godine, pozivajući se na odredbe Londonskog ugovora iz 1915. godine.

maciju, viška je sredina ipak prema ovom pitanju imala i neke posebnosti. Prije svega, to je organiziranost i snaga težačkog pokreta na Visu. On je pod vodstvom Ivana Ruljančića djelovao još u doba Austro-Ugarske kao dio Hrvatske napredne demokratske stranke. Također, preko svojih je dobro organiziranih lokalnih društava „Hrvatska Zora“, „Viška Sloga“ i „Težačka Sloga“ bio u stanju formulirati konkretne zahtjeve koji su se ponajprije odnosili na smanjivanje težačkih davanja vlasnicima zemlje, sigurnost položaja težaka i pravo prvokupa zemlje. Općinska uprava u Visu je 1911. godine ponudila težacima sporazum i prihvatila većinu njihovih zahtjeva. No, to se odnosilo isključivo na općinsku zemlju, dok je status težaka na crkvenim i privatnim posjedima ostao neriješen. Borba za težačka prava i za konačno rješenje njihova statusa podjelom ili otkupom obrađivane zemlje stoga se prenijela i u razdoblje nakon stvaranja nove države, Kraljevine SHS. Viški su se težaci tada priklonili Zemlji radničkoj stranci, s osnovnim ciljem borbe za donošenje zakona o agrarnoj reformi. Ta je stranka početkom 1920-ih dominirala političkim životom Dalmacije, organizirajući zborove i protestne skupove s ciljem pritiska na državne vlasti, a Vis je bio jedno od njezinih najjačih uporišta. No, nemogućnost da nametne usvajanje agrarnog zakona, a nakon 1923. sve bolja organiziranost i prisutnost HSS-a u Dalmaciji, doveli su do sve većeg slabljenja Zemlji radničke stranke u cijeloj Dalmaciji.

U kolovozu 1925. godine došlo je do potpunog rasula Zemlji radničke stranke jer se na svome oblasnom odboru nije uspjela složiti o eventualnom ujedinjenju s HSS-om kao jedinom načinu za postizanje glavnog cilja svoga postojanja: donošenja zakona o agrarnoj reformi. Došlo je do podjele na „desničare“ i „ljevičare“ unutar stranke. Vođa viških zemlji radnika Ivan Ruljančić, koji je pripadao desničarima, sa svojim je pristašama pristupio Radikalnoj stranci, što mu je osiguralo vlast u viškoj općini.

Prijelaz viških težaka na pravoslavlje

Na skupštini viških težaka u listopadu 1925. godine zaključeno je da se masovno i demonstrativno izvrši prijelaz na pravoslavnu vjeru. Toj je odluci neposredno prethodilo već spomenuto potpuno rasulo Zemlji radničke stranke. Kako je ta stranka tada bila dio vladajuće strukture, vođe viških težaka, inače pripadnici struje protivne suradnji s HSS-om („desničari“), zaključili su kako je jedini način da očuvaju svoj utjecaj taj da pristupe vladajućoj Narodnoj Radikalnoj stranci (NRS). Pritom je prijelaz na pravoslavnu vjeru mogao samo učvrstiti veze lokalnih viških političara s beogradskim vladajućim krugovima.

Kao neposredan povod odluci o promjeni vjere skupine viških težaka najčešće se spominje držanje Katoličke crkve, posebice viškog župnika don Silvestra Bonačića, koji je znao sudski goniti crkvene kolone kada bi odbili platiti desetinu i slati žandare u ovrhu. Pritom je dolazilo i do fizičkih sukoba, oštećivanja imovi-

ne i privođenja težaka. Kasnije su vođe viških prijelaznika pokušavali umanjiti važnost sukoba s lokalnim predstavnicima Katoličke crkve kako bi svomu potezu dali obilježje jugoslavenskoga i patriotskoga čina, a nikako ne čina iz očitog materijalnog interesa. Iako je bila riječ o političkoj odluci uvjetovanoj, kod viških političara, željom za zadržavanjem vlasti, svakako je neosporno da je ponašanje viškog župnika utjecalo na dio težaka koji su potpisali zahtjev za promjenom vjere. Zanimljivo je da su se i oni Višani koji su ostali na drugoj strani političkih podjela i koji su kasnije oštro osuđivali ovaj čin kao izdaju hrvatskih interesa, slagali donekle u ovome s protivnicima, smatrajući da je ponašanje predstavnika Katoličke crkve na Visu „preoštro i nefleksibilno“. Tako Petar Vojković, kasnije jedan od vođa viškog HSS-a, inače vrlo oštar u osudi čitave pojave vjerskog prijelaza u Visu, piše u svojim sjećanjima: „*Župnik u mjestu Visu bio je onda don Silvestar Bonačić, čovjek konzervativnih i starih nazora, možda netaktičan, nesavremen i neelastičan. (...) Prisilnim je putem znao utjeravati od seljaka – težaka odgovarajuće tekuće dohotke, čak i one zaostale iz ranijih godina. (...) Ovo je naravno stvorilo prilično neraspoloženje kod većeg dijela viških težaka, u prvom redu kod onih čiji je vlasnik zemlje bila upravo – crkva*“.³

Oblasni je odbor Saveza zemljoradnika 28. studenog 1925. poslao pismo svim novinama u kojem se jasno ograđuje od poteza svojih članova na otoku Visu. Tako se u pismu navodi: „*Oblasni odbor Saveza zemljoradnika za Dalmaciju nije poveo nikakvu akciju za prelaz katoličkih zemljoradnika viških na Pravoslavlje, niti se tom akcijom služi, što više, tu akciju osuđuje ne samo potpisani odbor nego i svi pristaše Saveza zemljoradnika na Visu. Kako doznajemo tu su akciju povele neke vođe tzv. „desničarske struje“ zemljoradnika na Visu, s kojima ovaj odbor nema ničega zajedničkog*“.

„Država“, list dalmatinskih radikala, objavila je 23. siječnja 1926. pismo I. Ruljančića koji je u ime „Odbora Prelaznika na Pravoslavlje“ demantirao pisanje, posebno zagrebačkih listova, negativno intonirano prema događajima u Visu. Tako je on isticao da se „...*uvijek dičio hrvatskim imenom, ali priznavao i čeznuo za braćom Srbima*“.⁴ Također, tom prigodom demantirao je tvrdnju zagrebačkog „Obzora“ i katoličkih listova da su Višani promijenili vjeru zbog materijalne koristi i sukoba sa župnikom, navodeći da je svega pet prijelazničkih obitelji bilo u ugovornom odnosu s Crkvom.

Što se tiče točnog broja ljudi koji su se na težačkoj skupštini izjasnili za prijelaz na pravoslavnu vjeru, i on je bio predmet manipulacija. Često se ponavlja podatak da je navodno 180 obitelji u Visu izvršilo konverziju. Taj broj naveo je i Grga Novak u svojoj knjizi o viškoj povijesti,⁵ iako je riječ o potpunj neistini

³ VOJKOVIĆ 1974, neobjavljeni zapisi. Zahvaljujem njegovu sinu Mihovilu Vojkoviću na savjetima, ustupljenu tekstu i fotografijama koje su reproducirane u ovom članku!

⁴ *Država* (Split), 3 (1926) 181, 23. siječnja 1926.

⁵ NOVAK 1961.

koja se prvi put pojavila na stranicama beogradskih tiskovina tridesetih godina. Vjerojatan cilj takvog falsificiranja činjenica bila je želja da se čitav pokret prikaže mnogo snažnijim nego što je u stvarnosti bio, jer bi 180 obitelji podrazumijevalo više stotina pa i možda blizu tisuću ljudi. Stvarni se broj viških prijelaznika može utvrditi na temelju podataka Hvarske biskupije, odnosno župnog ureda u Visu koji je svakako imao najtočniju evidenciju o broju ljudi koji su istupili iz Katoličke crkve jer se u ovom slučaju i radilo isključivo o pripadnicima katoličke vjere. U polemici koja je u studenom 1933. uslijedila nakon osam godina od prijelaza težaka na pravoslavlje, hvarski biskup Miho Pušić iznio je javno brojku prijelaznika na stranicama dalmatinskoga dnevnog lista „Novo doba“. On je naveo da je u razdoblju od 1925. do 1933. godine u Visu iz katoličke u pravoslavnu vjeru prešlo ukupno 292 ljudi, od kojih se 58 tijekom vremena vratilo Katoličkoj crkvi.

Razdoblje dominacije radikala u Visu (1926–1933)

Prijelaz na pravoslavnu vjeru i priklanjanje Radikalnoj stranci donio je vođama viškoga težačkog pokreta vlast i kontrolu nad viškom općinom nakon izbora 1926. godine. Ona je još više pojačana nakon uspostavljanja kraljeve diktature 1929. godine. Tada su svi protivnici označeni kao „nedržavotvorni“ elementi, potpuno isključeni iz bilo kakvog odlučivanja, a u gorim su slučajevima bili izloženi političkom progonu. Lokalna je vlast djelovala i držala mjesto pod nadzorom preko niza organizacija od kojih su neke imale i paravojne elemente: „Jugosokol“, „Streljačka družina“ i „Narodna obrana“, sportsko društvo „Jadran“ te „Težačka Sloga“ i „Zora“.

No, unatoč potpunom nadzoru nad svim ustanovama u Visu, utjecaj prorežimske struje ipak je opadao kako se narod sve više, unatoč pritiscima i ucjenama, opredjeljivao za opozicijsku stranu. To se donekle već moglo vidjeti na općinskim izborima u listopadu 1933. na kojima su bila istaknuta dva kandidata sličnog zemljoradničkog opredjeljenja, načelnik Ruljančić i Pavao Jopo. Ljudi su u nedostatku pravih opozicijskih lista masovno glasali za Jopa te je Ruljančić morao odstupiti s načelničkog mjesta. Iako je posveta nove pravoslavne crkve u Visu koja je uslijedila mjesec dana kasnije vrhunac djelovanja Ruljančićeva pokreta, vrlo je brzo slijedila njegova stagnacija i osipanje. To se dalo uočiti već na izborima za skupštinu 1935. godine kada je, unatoč svim manipulacijama i velikom broju mještana koji su ovisili od državne pomoći, režimski JNS dobio svega 571, a HSS 500 glasova. Nedugo potom uslijedili su lokalni izbori 1936. godine i potpuni krah dotadašnje političke elite u Visu.

*Slika 1. i 2. Politički skupovi u Visu sredinom 30-ih godina 20. stoljeća
Politika SPC-a i razvoj viške pravoslavne zajednice*

Cilj SPC-a u međuratnom razdoblju bilo je širenje na dotad isključivo katolička područja dalmatinskog priobalja i otoka. Iako formalno izjednačena s ostalim vjerskim zajednicama u Kraljevini Jugoslaviji, SPC je sebe doživljavala kao državnu crkvu, a novu državu kao proširenje dotadašnje Kraljevine Srbije. Stoga je podrazumijevala da mora biti prisutna na čitavom državnom prostoru, s posebnim naglaskom na krajeve u kojima dotad uopće nije djelovala. U sklopu te

ekspanzivne politike, uz višku je 1933. godine osnovana i pravoslavna parohija u Stonu, kao nasljednica povijesne eparhije SPC-a iz 13. stoljeća.⁶ Također, 1934. je otvorena pravoslavna crkva u Korčuli u objektu napuštene katoličke crkvice sv. Barbare, a 1938. godine kupljeno je i zemljište za gradnju crkve na otoku Mljetu. Kruna takvog djelovanja trebalo je biti podizanje katedralne crkve Dalmatinske eparhije u Splitu, posvećene svetom Savi, čija je gradnja započela 1939, ali je zauvijek zaustavljena izbijanjem Drugog svjetskog rata.⁷ Iako je u svim spomenutim slučajevima podizanje objekata SPC-a simbolički označavalo prisutnost te pravoslavne vjerske zajednice na hrvatskom dijelu Jadrana, jedini su vjernici bili tek malobrojni doseljeni državni službenici Srbi. Jedino je na otoku Visu uspjela akcija prevođenja dijela domaćeg stanovništva s katoličke na pravoslavnu vjeru i jedino je u Visu u potpunosti ostvarena izgradnja nove crkve. Stoga se viškoj pravoslavnoj zajednici poklanjalo posebno značenje unutar SPC-a, svakako veće od njezine stvarne brojnosti i značaja.

Srpska pravoslavna parohija u Visu službeno je utemeljena 1. srpnja 1926. godine kao prva na jadranskim otocima. Uz splitsku parohiju, osnovanu samo godinu dana ranije, bila je u tom trenutku jedina organizirana zajednica SPC-a na čitavom primorskom pojasu između Šibenika i Dubrovnika. U odluci o njenu osnutku nadležnoga Ministarstva vjera naveden je i broj pravoslavnih vjernika u Visu: Kut 123, Smiderevo 61, Luka 27 i Mala Banda 44. Ukupno, dakle, 255 vjernika u 86 obitelji.⁸ Ovdje je riječ isključivo o dijelovima samog mjesta Vis, koji su navedeni odvojeno, vjerojatno s ciljem da bi stekao dojam velike rasprostranjenosti vjernika SPC na otoku Visu. No, osim u samom Visu, u viškim selima i u Komiži prijelaznika uopće nije bilo. Također je iz ovih podataka vidljivo da je najveći broj pravoslavaca bio u istočnim dijelovima gradića Visa (Kut i Smiderevo), najačim uporištima Ruljančićevih zemljoradnika još iz razdoblja Austro-Ugarske.

Upravo se iz ovog omjera broja ljudi i obitelji, iznesena u službenom listu SPC-a, može nazrijeti do kojih je političkih sukoba i lomova došlo unutar viških obitelji. U rijetko je kojem slučaju čitava obitelj promijenila vjeru, što objašnjava velik broj navedenih obitelji, a nizak ukupni broj vjernika. U stvarnosti, njihov je broj ubrzo počeo i opadati. Prema popisu iz 1931. godine, u Visu je od 3.189 stanovnika bilo svega 217 pravoslavaca – dakle, niti 7 % – s tim da je dio pravoslavnih vjernika dolazio iz redova doseljenih službenika pravoslavne vjere. Utjecaj viških pravoslavnih prijelaznika i nije nikad izviraio iz neke brojnosti, već iz podrške beogradskih vlasti koje su im osiguravale kontrolu nad viškom općinom, sudom i žandarmerijom a time i nad svim događajima u mjestu.

⁶ *Almanah Srbi i Pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku* (Zagreb), 1971.

⁷ O sudbini splitske crkve Sv. Save detaljnije u: PERICA 1999, 93-126.

⁸ *Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije* (Beograd), 7 (1926) 19, 1/14. listopada 1926.

U razdoblju neposredno po njezinu osnivanju, višku je parohiju opsluživao splitski prota Sergije Urukalo, da bi krajem 1926. godine, na temelju raspisanog natječaja, bio imenovan i prvi viški paroh Stanko Ivanović, umirovljeni rektor cetinjske bogoslovije. Budući da je on umro već u listopadu 1927, novim je parohom imenovan Stevan Javor, gimnazijski profesor-kateheta iz Šibenika. SPC je očito mnogo držala do službe u svojoj novoosnovanoj zajednici na otoku Visu jer su svi imenovani parosi prethodno bili na visokim i uglednim funkcijama unutar SPC-a.

Gradnja i posveta pravoslavne crkve u Visu

Pravoslavna vjerska služba najprije se održavala u kapeli koja je bila uređena u prizemlju (konobi) jedne privatne kuće blizu općinske zgrade. Zbog toga je krajem 1931. godine viška pravoslavna crkvena općina pokrenula akciju za gradnju crkve. Tu je ključnu ulogu odigrao načelnik Ruljančić koji je, u ime viške uprave, besplatno ustupio zemljište za crkvu u središtu mjesta, na predjelu

Slika 3. Pogled s antičkih terma na novosagrađenu pravoslavnu crkvu u Visu

Ravnica.⁹ Pravoslavna je crkva građena tijekom 1932. i 1933. godine po projektu uglednoga beogradskog arhitekta Momira Korunovića u srpsko-bizantskom stilu. Zanimljivo je da je isti arhitekt projektirao slične crkve na Sušaku i u Ljubljani, također područjima u kojima SPC nije djelovala do stvaranja zajedničke države. Objekt je svojim položajem i veličinom dominirao u vizuri tadašnjeg Visa, ostavljajući dojam da je riječ o mnogo brojnijoj i snažnijoj vjerskoj zajednici nego što je ona bila u stvarnosti. Ukupna cijena gradnje bila je 500.000 tadašnjih dinara, a sredstva su se sakupljala po čitavoj Jugoslaviji.

Simbolička važnost gradnje pravoslavne crkve u Visu vidljiva je iz pisanja ondašnjega režimskog, posebice beogradskog tiska. Tako „Politika“, najavljujući posvetu crkve, pod naslovom „*Prvi pravoslavni hram na dalmatinskim ostrvima*“, piše: „(...) *ta svečanost zbog istaknutog položaja samog ostrva i velikih priprema koje se za nju čine, izlazi iz okvira obične verske manifestacije i nesumnjivo će predstavljati nacionalnu svetkovinu prvoga reda, na kojoj će naši Primorci dati ponovo dokaza svoje visokorazvijene nacionalne svesti i žarkog rodoljublja*“.¹⁰ Dakle, još se jednom pripadnost pravoslavnoj vjerskoj zajednici poistovjećuje s domoljubljem i lojalnošću prema državi.

Crkva je svečano posvećena 12. studenog 1933. godine, a za zaštitnike crkve proglašeni su „slavenska braća“ apostoli sv. Ćiril i Metod. Posveta je prošla u svečanom ozračju bez ikakvih incidenata. Mogući su protivnici bili posve zastrašeni i pasivizirani tijekom godina kraljevske, ali i male diktature na lokalnoj, općinskoj razini.

Crkvu je posvetio dalmatinski episkop Irinej (Đorđević) uz sudjelovanje mostarskog episkopa Stankovića, 3 đakona i 37 pravoslavnih svećenika. Nazočilo je i više tisuća uzvanika izvan otoka. U prigodnom govoru episkop je rekao da će viška crkva jačati slogu između jednog naroda s dva imena. To je bila izjava jasno na tragu državne unitarističke politike, ali i daleko od istine, s obzirom kolike je podjele i sukobe izazvao prijelaz na pravoslavlje među samim Višanima.

Prilikom svečanog otvaranja crkve za pravoslavnog je svećenika zaređen jedan mladi preobraćeni Višanin (tri su Višanina tijekom 20. st. postali pravoslavni svećenici).¹¹ Djeci viških prijelaznika bilo je osigurano besplatno školovanje u jugoslavenskim gradovima. Splitski prota Sergije Urukalo, koji je 1925. s Ruljančićem i vodio akciju vjerskog prijelaza, izjavio je da su mu jasni razlozi zbog kojih su Višani promijenili vjeru (isključivo u funkciji dobivanja zemlje), ali da će zato njihovu djecu odgojiti kao dobre Srbe i pravoslavce.

⁹ Ruljančić je uz to što je obavljao funkciju načelnika viške općine bio istovremeno i predsjednik Srpske pravoslavne crkvene opštine u Visu, tako da je lokaciju za gradnju crkve zapravo donirao organizaciji kojoj je sam bio na čelu.

¹⁰ *Politika* (Beograd), 9.152, 5. studenog 1933.

¹¹ Nakon što su pravoslavci u Visu nakon Drugog svjetskog rata potpuno nestali, oni su jedini ostali u pravoslavnoj vjeri i nastavili djelovati kao svećenici SPC-a u okolici Knina i u BiH.

Pisanje tiska povodom posvete viške crkve

Koliko je ispod prividno idilične i nepolitičke svečanosti situacija zapravo bila zaoštrena, može se naslutiti i iz pisanja tadašnjeg tiska.

Režimski mediji su oduševljeno izvještavali o ovom događaju, u čemu je najdalje otišlo beogradsko „Vreme“, napisavši da se Višani samo vraćaju vjeri predaka, jer su potomci Srba iz Pomoravlja izbjeglih pred Turcima. Tako se u oduševljenom tonu u tekstu navodi: „... *Višani su se naročito interesovali da li je ko došao iz Smedereva. – A zašto baš tražite Smederevce? – pitali su Beograđani – evo nas Beograđana! – E, hvala vam što ste došli, ali mi čekamo naročito naše Smederevce, jer je Smederevo naša stara postojbina. Pre nekih 300 godina oko sto porodica, bežeći od turskog zuluma, došlo je iz Smedereva i nastanilo se ovde, gde Turčin nije mogao doći! Zato mi toliko želimo Smederevce!*“.¹² Kako se ne navode imena navodnih Višana koji su ovo izjavili, a uz to ove rečenice nemaju nikakve podloge u stvarnosti, osnovano je posumnjati da je riječ o potpunoj izmišljotini beogradskog lista. Pravi cilj takvog postupka može se naslutiti iz nastavka teksta: „... *otac je sinu uvek pričao o kraju svojih pradedova. U mnogim kućama bile su skrivene ikone krsnih slava i kandila. Neke od tih ikona su sačuvane...*“.¹³ Dakle, očito se, uz služenje potpuno izmišljenim podacima, pokušalo dati neki „viši“ smisao postupku Višana koji su prešli na pravoslavnu vjeru, kao da nije riječ o samo ekonomskim, a manjim dijelom i političkim motivima takvog čina.

Splitsko „Novo doba“ je 13. studenog objavilo neutralno intoniran članak o događaju, ali, znakovito, odmah ispod, i oštar demant hvarskog biskupa na besmislene i lažne tvrdnje beogradskog „Vremena“. Biskup Miho Pušić kao rođeni Višanin bio je dobro upoznat s pravim razlozima i načinom prijelaza dijela mještana na pravoslavlje.

U idućim brojevima „Novog doba“ razvila se žestoka polemika između biskupa Pušića i vođe viških pravoslavaca, Ive Ruljančića, koji se našao pogođen Pušićevom ocjenom viškog prijelazničkog pokreta. Ruljančić u istom listu 22. studenog odgovara biskupu Pušiću: „*Nije istina da su pravoslavni Višani napustili rimokatoličku vjeru povodom agitacije za agrarnu reformu, već je naprotiv istina da je kod njih odluka za prelaz sazrela mnogo ranije i da je ona bila diktovana uvjerenjem da se naša pripadnost rimokatoličkoj crkvi kosi sa našim osvedočenim patriotskim jugoslovenskim uvjerenjem i sviješću o savjesti i dostojanstvu slobodnih ljudi, koja se svijest stalno nalazila u sukobu s nepodnosivim moralnim pritiskom što ga je na nas vršila rimokatolička crkva*“.¹³ Dakle, kao i tijekom novinske polemike koja se razvila prilikom samog prijelaza 1925/26. godine, i sedam godina kasnije je Ruljančiću bilo posebno stalo ograditi se od stalnih optužaba o

¹² *Vreme* (Beograd), 13 (1933) 4.259, 13. studenog 1933.

¹³ *Novo Doba* (Split), (1933) 273, 22. studenog 1933.

čistoj materijalnoj koristi kao jedinom razlogu za promjenu vjere dijela Višana. Tako u nastavku svog odgovora biskupu kaže: „...*nema gotovo sedmice, a da se kogod za prelaz ne prijavi. Agrarna reforma koncem 1925. godine je sasvim slučajno vremenski koincidirala*“.

Tjedan dana kasnije, 29. studenog, polemiku je zaključio biskup Pušić, i to na prilično izravan i nediplomatski ali ujedno i logičan način, na koji vođa viških pravoslavaca nije imao pravog odgovora. Tako biskup piše: „...*Čitatelj koji misli svojom glavom pita se: zašto su čekali punih sedam godina, naime od sloma 1918, kada su bez ikakve pogibelji za sebe mogli promijeniti vjeru, sve do agrarne reforme koncem 1925, i trpili nepodnosivi moralni pritisak rimokatoličke crkve. Slabu svjedodžbu time davaju o svojem osvjedočenju*“.¹⁴

Pobjeda HSS-a i osipanje pokreta viških pravoslavaca

U drugoj polovici tridesetih sve se više zaoštravala politička situacija i nacionalno pitanje u tadašnjoj Jugoslaviji, a to je utjecalo i na odnose na lokalnoj, viškoj, razini. Za prijelaznički pokret nastupilo je mnogo nepovoljnije vrijeme nakon što je HSS 1936. godine preuzeo višku općinu, uvjerljivo pobijedivši režimski JNS sa 62% prema 38% glasova i osvojivši čak 21 od ukupno 24 vijećnička mjesta u viškoj općini. Novi je gradonačelnik postao odvjetnik Ivanko Farolfi,¹⁵ član vodstva viškog HSS-a još iz doba Stjepana Radića. Ta je pobjeda bila potpuni otklon od političke strukture koja je dominirala u Visu još od stvaranja zajedničke države.

Do velikog incidenta, koji je jasno pokazao koliko se promijenilo opće raspoloženje Višana, došlo je već u ljeto 1937. godine. Riječ je o napadu na brod s hodočasnici na viškoj rivi. Delegacija Češke pravoslavne crkve, koja se nalazila pod pokroviteljstvom SPC-a, u sklopu svog obilaska Jugoslavije trebala je 11. srpnja 1937. posjetiti otok Vis. Međutim, na dojavu iz Splita, na rivi u Visu se okupio velik broj hrvatski nastrojenih mještana. Oni su parobrod „Bosna“ gađali rajčicama i jajima, a zatim presjekli konopce. Isto se ponovilo i u Komiži, gdje je parobrod pokušao pristati, pa su se vratili u Split bez da su uopće pristali na Visu.¹⁶ Kako su međunacionalni odnosi u čitavoj državi već bili vrlo zaoštrjeni (to je vrijeme konkordatske krize), novine o ovom događaju uopće nisu pisale, sasvim razumljivo, jer bi se time tenzije još više podigle. Za poticanje nereda, uz ostale, optuženi su i viški i komiški župnici Dinko Jerković i Pave Tomić, ali je proces završio u zastari i bez osuda. Iz toga se također može iščitati promjena opće političke klime.

¹⁴ *Novo Doba* (Split), br. 279, 29. studenog 1933.

¹⁵ Ivan Farolfi (1892–1945) po talijanskoj je okupaciji Visa 1941. godine napustio otok i otišao u Zagreb gdje je djelovao kao povjerenik Vladka Mačeka. Uhićen je 1944. godine zbog sudjelovanja u „Uroti Vokić – Lorković“ te pod nerazjašnjenim okolnostima ubijen u Lepoglavi.

¹⁶ *Hrvatska zora* (Vis), 17-18. kolovoz 1997.

Slika 4. Dolazak parobroda „Bosna“ u višku luku (u pozadini se vidi pravoslavna crkva)

Slika 5. Sukob na viškoj rivi prilikom pristajanja „Bosne“

Vis je, pod potpunom kontrolom HSS-ove vlasti, 1938. godine posjetio Vladko Maček. Organiziran je veliki slet hrvatskog kluba „Junak“ pod hrvatskim zastavama, i to na Ravnici, ispred pravoslavne crkve. Iste je godine omladina za Vidovdan na crkvu u predjelu Kut objesila crnu zastavu. S druge strane, pokušaj SPC-a da od općine kupi kuću za svećenikov stan viška je vlast u potpunosti bojkotirala i radije ju je bila spremna darovati ustanovi za sirotinju. Idućeg ljeta (1939) režimski „Sokol“ pokušao je organizirati svoj slet, ali je uoči priredbe u noći preorana čitava Ravnica na kojoj se trebala održati manifestacija.

Slika 6. Smotra Hrvatske seljačke zaštite na viškoj rivi

Po osnutku Banovine Hrvatske, opća atmosfera u Visu, tada izrazito HSS-ovskoj sredini, postala je vrlo neugodna za nekadašnje prorežimske političare i njihove pristalice. To je vidljivo iz tjednih izvještaja Sreske (kotarske) ispostave Vis upućenih u Zagreb, posebno u izvještajima pisanih tijekom rujna i listopada 1939. godine neposredno po proglašenju Banovine. Tako se u izvještaju za razdoblje od 24. do 30. rujna spominje fizički napad na kapelnika sokolske glazbe, a 1. listopada od nepoznatih je lica napadnut i pretučen bivši načelnik Ivo Ruljančić. Njemu se, osim samog vođenja prijelazničkog pokreta u Visu, zamjeralo to što je loše vodio financijsko stanje općine te što je progonio i maltretirao političke protivnike koji su se sada u Visu nalazili na vlasti. O potpunoj promjeni političke klime u mjestu rječito govori zaključak izvještaja: „*Oni koji su se isticali u sokolskom društvu i ranijim režimima, ne izlaze na ulicu poslije sumraka*“.¹⁷

Na izborima za općinsku upravu u svibnju 1940. HSS je još uvjerljivije pobijedio negoli 1936. godine tako da se režimska opcija JNS-a posve pasivizirala, pa je dio njezinih mlađih pripadnika tada pristupio ilegalnoj Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Do izbivanja Drugog svjetskog rata osipanje među pravoslavicima na Visu bilo je više nego očito. Nakon gubitka svakog političkog utjecaja u Visu, polako su gubili i svoja posljednja uporišta u nekoliko organizacija. Tako su u studenome 1939. izgubili prevlast u Jugoslavenskom društvu „Zora“ nakon masovnog ulaska u članstvo pristaša HSS-a. Također, potpuno se osulo članstvo „Sokola“ koji je spao na dvadesetak aktivnih pripadnika.

¹⁷ HDA, Fond Politička situacija 1918–1941, Grupa XXI, Inv. br. 5.688

Slika 7. Panorama Visa krajem 1930-ih (na najvidljivijem mjestu u viškoj luci, poluotočiću Prirovo, ispisano je Živila Hrvatska!)

Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata

Svaka aktivnost Srpske pravoslavne crkve u Visu zamrla je još tijekom talijanske okupacije. Zadnji vjerski obredi (krštenja i pogrebi) zabilježeni su u crkvenim maticama u studenome 1941. godine. Nakon toga talijanske su okupacijske vlasti premjestile viškog paroha Danila Bukorovića u Zadar, čime je prestao rad više parohije.¹⁸ Poslije uspostave partizanske vlasti tijekom 1944. godine, viška je pravoslavna crkva nekoliko puta otvarana za vršenje obreda zbog pravoslavnih vjernika pridošlih na otok kao partizani ili izbjeglice. Iste je godine bila oštećena u njemačkom bombardiranju i otada nije bila u funkciji, pa je nakon rata prepuštena devastaciji i polaganom propadanju.

Sinod SPC-a 1. rujna 1947. piše Državnoj komisiji za vjerska pitanja da su ih pripadnici crkvene općine s Visa obavijestili o namjeri državnih vlasti da sruše crkvu u Visu i na njezinu mjestu podignu partizanski spomenik. Pišu i o progonu vjernika, o čemu nema drugih potvrda ni izvora. No, u ovom se slučaju možemo osloniti na inače često subjektivna ili iskrivljena sjećanja starijih mještana Visa koji su jedinstveni u stavu da je viška pravoslavna zajednica jednostavno nestala sama od sebe još tijekom rata, a dobar je dio njezinih članova u poratnom razdoblju prešao u partiju. Neki su od njih, u novim okolnostima i pod utjecajem nove

¹⁸ Paroh Bukorović je poginuo u savezničkom bombardiranju Zadra, a zbog složenih ratnih i poratnih okolnosti novi pravoslavni svećenik nije u Visu imenovan. Stoga je otok stavljen pod crkvenu nadležnost splitske parohije kojoj i danas formalno pripada.

ideologije, bili spremni i povesti akciju da se viška pravoslavna crkva poruši i tako ukloni zadnji fizički trag prijelaza viških težaka na pravoslavlje.

O samom rušenju crkve nema previše sačuvanih pisanih izvora. Tisak o tome nije ni izvještavao, a prepiska državnih i crkvenih vlasti koja je tomu prethodila uglavnom je nedostupna ili zagubljena. Za samo uklanjanje objekta suglasnost je trebala dati SPC koja je to navodno uvjetovala time da država izda dozvolu za gradnju nove pravoslavne crkve u Kninu porušene u Drugom svjetskom ratu. Dio materijala i inventar viške crkve poslužili su za gradnju te nove crkve. Možda je samo slučajnost, a možda ipak potvrda državno-crkvenog dogovora činjenica da je prvi Višanin – koji je za pravoslavnog svećenika zaređen još 1933. – obavljao u ovom razdoblju službu paroha baš u Kninu.¹⁹

Slika 8. Pravoslavna crkva u Visu snimljena 1963. godine neposredno prije rušenja

Pravoslavna crkva sv. Ćirila i Metoda u Visu je na koncu srušena tek ujesen 1963. godine u sklopu priprema za veliku proslavu 20-godišnjice Titova dolaska na Vis koja je uslijedila u rujnu sljedeće godine. Na njezinu je mjestu zasađen park palmi, a u neposrednoj blizini podignut spomenik „*Tuđe nećemo – svoje ne damo*“ s riječima iz Titova govora. I on će tridesetak godina kasnije doživjeti istu sudbinu nekadašnje crkve te biti uklonjen, što je simbolički označilo kraj još jednoga burnoga i kontroverznoga razdoblja za mještane Visa.

¹⁹ Riječ je o A. P. Puno ime i prezime poznato je autoru.

Zaključak

Otok Vis je zbog svoje udaljenosti i strateškog položaja tijekom dvadesetog stoljeća više puta poslužio kao poligon za eksperimente državnih vlasti kojima je pripadao. Time je njegova povijest dobila neke konture specifične u odnosu ne samo na susjedno kopno nego i na obližnje otoke. Prijelaz viških težaka na pravoslavlje krajem 1925. godine bio je samo prvi u nizu povijesnih lomova u relativno kratkom razdoblju u jednoj maloj i izoliranoj zajednici koji će dugoročno oblikovati njezin mentalitet. Iako je bila riječ o akciji povedenoj od vođa lokalnoga težačkog pokreta s jasnim političkim i ekonomskim ciljevima, vrlo su brzo sudionici događaja instrumentalizirani od vladajućih struktura u tadašnjoj državi.

Kako je već navedeno, Vis je često bio eksperimentalni poligon, ali su mnogi događaji dijelom i rezultat lokalnih posebnosti stvorenih kroz stoljeća. Fenomen viških prijelaznika na pravoslavlje u međuratnom razdoblju bio je rezultat poklapanja obaju faktora: onih na višoj političkoj i onih na lokalnoj razini. Da bi ga se pokušalo donekle pojasniti, treba oba faktora uzeti u obzir.

Osnova za događaj prelaska iz katoličanstva u pravoslavlje bila je pripremljena mnogo godina ranije. Mjesto Vis je tijekom austro-ugarske vladavine zbog razvijenoga vinogradarstva i trgovine vinom uživalo relativno visok standard i kvalitetu života uopće. To je omogućilo pojavu i razvoj društvenih snaga, prije svega zemljoradničkog pokreta. U Visu se formirao sloj ljudi koji je zahvaljujući postignutom standardu mogao steći obrazovanje neovisno o svom podrijetlu, a time i jasno definirati vlastite ciljeve, koji su bili neovisni, a često i suprotstavljeni tada dominantnom utjecaju Katoličke crkve i posjednika. Ta nova struktura u mjestu više nije bila toliko vezana za vjeru, koja je dotada određivala i davala tradicionalan ton svim društvenim odnosima na otoku. Stoga su mogli i pragmatično promijeniti vjeru, ako su zaključili da bi im to omogućilo daljnje poboljšanje životnih uvjeta i dalo mogućnost napredovanja.

U genezi pravoslavnog pokreta u Visu mogu se jasno uočiti dva razdoblja. Prvo je razdoblje od samog čina prijelaza skupine težaka na pravoslavlje 1925. godine pa negdje do sredine 1930-ih (tu se kao granica može uzeti 1933. kad načelnik Ruljančić gubi vlast, odnosno 1936. kad HSS preuzima u Visu općinsku upravu). To je doba kad jedna izrazita manjina, Višani koji su prešli na pravoslavlje (čiji stvarni broj pripadnika nije prelazio 200 ljudi u mjestu s 3.200 stanovnika), potpuno dominira i kontrolira sve tokove zbivanja u lokalnoj sredini. No, to nije bilo moguće ostvariti samo uz potporu beogradskih vlasti, a bez makar i pasivne podrške većine mještana. Ta tiha većina, možda ponajviše iz vjernosti tradiciji i posebno Katoličkoj crkvi, nije bila spremna učiniti tako krupan korak kao što je promjena vjere, ali je očito procjenjivala da takva politika u tom trenutku više koristi nego šteti lokalnim interesima. To se može donekle dokazati i preko površne analize rezultata izbora na razini viške općine, jer su sve do 1935. godine snage

koje su stajale iza ovog pokreta (najprije NRS, a zatim JNS) dobivale većinu izbornih glasova.

Postavlja se pitanje, koji su tomu razlozi? U odgovoru su dva osnovna razloga: prvi je – čisto lokalni – gospodarski razlog, vezan uz pitanje agrarne reforme, jer je gorući problem u svakodnevlju većine Višana bila zemlja i vlasništvo nad njom. Drugi se pak razlog ne veže samo za Vis 1920-ih nego i na čitavu Dalmaciju; riječ je o simpatiji i naklonosti prema Srbiji i Srbima kao potencijalnim zaštitnicima od stalnoga talijanskog iredentizma koji je doista plašio priobalno i otočno stanovništvo u Dalmaciji.

Ipak, s iskustvom življenja u zajedničkoj državi, ti će se stavovi vrlo brzo mijenjati. Već u drugom razdoblju povijesti više pravoslavne zajednice (od sredine 1930-ih do izbijanja Drugog svjetskog rata) dolazi do stagnacije i do ubrzanog osipanja njezinih članova, pa manjinska zajednica viških pravoslavaca od skupine s prešutnom podrškom većine mještana postaje fizički ugrožena manjina, prezrena i izolirana kao izdajnička skupina. O tome svjedoče izvještaji više sreske ispostave slani u Zagreb nakon uspostave Banovine Hrvatske.

Što je dovelo do takve promjene? Djelomično stalno jačanje hrvatske svijesti, potaknuto slabljenjem centralizma i diktature, te sve veći utjecaj HSS-a koji je 1936. godine postao dominantna snaga u Visu. Uz to i nedostatak ili opadanje važnosti razloga koji su uopće doveli do nastanka te pojave (borba za zakon o agrarnoj reformi i strah od talijanskih posezanja). Nije zanemariv ni osjećaj prevarenosti kod mnogih sudionika i pristaša prijelazničkog pokreta koji su promijenili vjeru iz pragmatičnih, prethodno navedenih razloga, pokušavši se time približiti najjačoj i dominantnoj snazi u Kraljevini. Mnogi od tih Višana nisu računali s time da bi velikosrpske snage takav čin mogle jedva dočekati i vrlo brzo ih početi računati za Srbe, što se i dogodilo. A sa zaoštavanjem međunacionalnih odnosa u Kraljevini u drugoj polovici 1930-ih, Višani su morali birati jednu od dvije strane. Položaj u nekom međuprostoru kao „pravoslavnih Jugoslavena ili Hrvata“ postao je nemoguć u situaciji u kojoj se tražilo jasno svrstavanje. To je u konačnici i presudilo pokretu koji se već pred izbijanje rata 1941. godine sveo na nekoliko desetaka pripadnika.

Iako je bila riječ o relativno kratkotrajnoj pojavi i s ograničenim brojem sudionika, fenomen prijelaza na pravoslavlje dijela Višana ostavio je dubok trag i osjećaj podijeljenosti u lokalnoj zajednici još desetljećima nakon svog nestanka.

Bibliografija

a) *arhivsko gradivo*

Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond Politička situacija 1918–1941, Grupa XXI.
VOJKOVIĆ, Petar (1974), *Predratna politička strujanja (Općina Vis)*, neobjavljeni zapisi, Split: u posjedu obitelji.

b) *novine i časopisi*

Država, Split, 1924–1926.

Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije, Beograd, 1925–1941.

Hrvatska zora, Glasilo ogranka Matice hrvatske u Visu, 1997.

Novo Doba, Split, 1925–1941.

Politika, Beograd, 1925–1928, 1933–1937.

Vreme, Beograd, 1925–1928, 1933–1937.

c) *literatura*

Almanah Srbi i Pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku (1971), Zagreb: Savez udruženja pravoslavnog sveštenstva SR Hrvatske.

NOVAK, Grga (1961), *Vis – knjiga prva (Od VI. st. pr. n. e. do 1941. godine)*, Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske Akademije.

PERICA, Vjekoslav (1999), Dva spomenika jedne ere: političke konotacije izgradnje pravoslavne crkve i katoličke konkatedrale u Splitu: 1971.–1991., *Časopis za suvremenu povijest*, 31 (1999) 1, 93-126.

The example of religious pragmatism: Conversion of Vis' peasants to Orthodoxy between the two world wars

This paper deals with little known event from the time of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia), when in 1925 a larger group of inhabitants of the island of Vis converted from Catholic to Orthodox religion. The paper studies the causes of such development, and those are twofold: first of all, economic (unsettled issue of agrarian reform), but also political (wish to draw closer to the ruling, predominantly Serbian and Orthodox structure in the state, wherein the inhabitants of Vis saw a kind of protector from the Italian reach). Furthermore, the paper also follows a later development of the conversion movement of Vis: from the period of its domination in the town of Vis during dictatorship, its gradual drift, till its absolute disappearance with the escalation and tensions in political and national relations in the Kingdom of Yugoslavia at the end of the 1930s.

Ključne riječi: Vis, Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva, agrarna reforma, vjerska konverzija.

Keywords: Vis, Serbian orthodox church, Catholic church, agricultural reform, religious conversion.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 40

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2008.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 40

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u prosincu 2008. godine

Naklada

400 primjeraka

